

УДК 811,161.2':81'366+373.46

Ірина Ярошевич, к.ф.н., доц.,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

Частини мови: поняттєво-термінологічний аспект

© Ярошевич І.А., 2012р.

У статті простежуються шляхи випрацювання й кодифікованого закріплення в мовознавчій літературі термінів на позначення основних морфологічних одиниць – частин мови – із урахуванням традиційно сформованих і сучасних новітніх поглядів.

Ключові слова: термін, морфологічна терміносистема, морфологічне слово, частини мови.

In the article the ways of making and codified fixing of terms are traced in linguistic literature on denotation of basic morphological units - parts of speech - with taking into account of the traditionally formed and modern newest looks.

Keywords: term, morphological system of terms, morphological word, parts of speech.

Будь-яка наука, у тому числі й мовознавча, є впорядкованою системою знань про неї, і в її описові вчені виділяють два найважливіші компоненти: *склад понять*, позначуваних відповідними термінами, якими вона оперує, і *логічну структуру*, особливістю якої є встановлення чітких взаємозв'язків і характер взаємовідношень між поняттями [9, с.11].

У складі загальнолінгвістичних понять і термінів для їхнього позначення умовно можна виокремити три угруповання. Передусім це апробований науковою практикою використання набуток українських мовознавців далекого минулого. На тлі цього угруповання виразно проступає група понять і термінів, запозичених із наукових джерел зарубіжної лінгвістичної літератури, у тому числі й російської (частіше через її посередництво). Та чи не найчисленнішим щодо кількісного та якісного вияву є авторське, або так зване «концепційне», угруповання. Саме воно, як зазначає відомий український грамати́ст І. Вихованець, «відіграє важливу роль у розвитку і поширенні продуктивних

теоретичних ідей, виступаючи як знаряддя закріплення здобутого знання, так і знаряддя наукового відкриття» [3, с.11].

У цьому контексті важливо простежити, які терміноодиниці використовували вчені для позначення окремих лексико-граматичних класів слів (частин мови) та які зміни спостерігаємо не лише в плані їх термінологічного вираження, а й у плані їхньої кількості, що зумовлено різними підходами вчених до аналізу системи морфологічних одиниць найвищого рангу.

Частини мови як основні одиниці морфологічного рівня мови в поняттєво-термінологічному аспекті з урахуванням різних наукових підходів до їхнього вивчення не були об'єктом спеціальних наукових розвідок, що визначає **актуальність** пропонованого дослідження. Водночас варто наголосити, що питання, пов'язані з випрацюванням і кодифікованим закріпленням у мовознавчій практиці термінів на позначення частин мови принагідно висвітлювались у працях Н. А. Москаленко, Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк, В. В. Захарчин, О. В. Медведь, І. Р. Вихованця, Ю. О. Карпенка, І. К. Кучеренка та ін., однак поза увагою дослідників залишався аналіз поняттєвої динаміки зазначених терміноодиниць.

Мета дослідження – простежити, як формувалася терміносистема частин мови від найдавнішого періоду в розвитку граматичної думки в Україні до сьогодення, які зміни відбулися в її кількісному та якісному складі, яка перспектива подальшого її вивчення.

Що стосується поняття «частини мови» і термінів на позначення окремих класів слів, на них уперше натрапляємо в найдавнішій граматичній праці – трактаті «О осьмихъ частехъ слова», - датованій не раніше XV ст., яку вчені справедливо розглядають у контексті українського мовознавства [13, с.23].

У цьому трактаті, за спостереженням історіографа українського мовознавства В.Німчука, невідомий «слов'янський граматист не сліпо калькував грецькі терміни, а перекладав їх згідно з тодішнім розумінням класів слів, даючи відповідні найабстрактніші слов'янські відповідники до грецьких термінів» [там само].

У давніх слов'янських граматиках XVI- XVII ст. на позначення поняття **частина мови** було запроваджено терміни **часть слова** та **види слова** (Грам. 1596; Грам. 1619). Уперше власне український термін **частини мови** зафіксовано в «Короткій граматиці української мови» П. Залозного (Залозний). Граматисти початку XX ст. найчастіше використовували термін **части мови** (С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко, В. Сімович та ін.), рідше – **части рѣчі** (як у російській термінології, - А. Кримський, І. Панькевич, І. Гарайда). С. Смаль-Стоцький паралельно з терміном **части мови** використовував також терміни

розряди слів і класи слів. Стосовно поняття *частини мови* О.О. Потебня вживав також термін *граматичні категорії слів* [15, с.82].

У сучасних дослідженнях на позначення поняття *частини мови* використовують паралельно вживані терміни *лексико-граматичні класи слів, граматико-семантичні категорії слів, граматичні класи слів, парадигматичні класи слів, формальні класи слів* тощо (Ахманова, с.511).

Обсяг поняття *частини мови* в різних наукових концепціях трактують по-різному. Традиційно терміном *частини мови* позначають лексико-граматичні класи слів, що виокремлюються на основі спільності синтаксичних, морфологічних і семантичних ознак, причому найчастіше провідною ознакою визнають морфологічну, оскільки кожна частина мови характеризується системою граматичних (морфологічних) категорій, які охоплюють усі слова даної частини мови або ядро цих слів (ЛЭС, с.578; Ганич, с.330; УМЕ, с.788).

І. Вихованець кваліфікує *частини мови* як «найзагальніші семантико-граматичні класи слів, що характеризуються такими чотирма ознаками: 1) узагальненим (категорійним) граматичним значенням, абстрагованим від конкретних лексичних значень слів; 2) структурою граматичних категорій; 3) системою форм словозміни або її відсутністю; 4) спільністю синтаксичних функцій» [4, с.12]. Це визначення, на наш погляд, якнайповніше відбиває сутність поняття *частина мови*.

У системі виділюваних за традицією частин мови від періоду створення перших слов'янських граматики іде їхній поділ за морфологічними ознаками на *скланяємыя* (*змінні*, або *відмінювані*) та *нескланяємыя* (*незмінні*, або *невідмінювані*). Цей поділ у традиційному мовознавстві зберігся й до сьогодні, однак у новітніх граматиках такого поділу вже не спостерігаємо.

Увага дослідників до семантико-функціонального аналізу слів у другій половині XIX ст. поклала початок виділенню в складі частин мови двох категорій слів – *лексичних* (тобто *повнозначних*) і *формально-граматичних* (тобто *неповнозначних*) [15, с.26]. Щодо останніх у традиційних граматиках використовують терміни *службові слова*, або *службові частини мови* на противагу вживаним щодо повнозначних слів термінам *самостійні слова*, або *самостійні частини мови*. Відомий також інший термін, закріплений за ними, – *частки мови* [6, I, с.211], запозичений українськими мовознавцями у російського вченого В.Виноградова, який усі слова згрупував у чотири категорії: *частини мови, частки мови, модальні слова і вигук* [1, с.41]. До *часток мови* вчені відносили *прийменники, сполучники, власне-частки* та *зв'язки*. Щодо вигуків, то за всіма відомими класифікаціями вважається, що вони перебувають поза

частинами мови [6, I, с.394; 4, с.12] або ж мають у їхньому складі особливий статус [9, с.138; 12, с.4].

Із розвитком граматичної думки в Україні ця традиційна схема розподілу слів за ознаками частин мови зазнавала змін, у результаті чого кількість частин мови то збільшувалася, то зменшувалась.

У сучасному українському мовознавстві існує традиція виділення десяти частин мови: *іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, прийменник, сполучник, частка, вигук*. Її певною мірою порушив І. К. Кучеренко, який уперше в україністиці відмовився від протиставлення *повнозначних* і *неповнозначних частин мови*, вважаючи всі частини мови повнозначними, оскільки, на його думку, «усі вони у своєму *реальному значенні* (виділення наше – І. Я.) узагальнено відображають факти матеріального світу, включаючи сюди й психічну діяльність людини» [9, с.144]. В.О.Горпинич теж вважає поділ частин мови за ознакою повнозначності/неповнозначності слів умовним і неприйнятним, хоча погоджується з їх поділом на *самостійні* і *службові* (до речі, до останніх він зараховує і *вигук*) [5, с.30-31]. І.К.Кучеренко виділив 7 частин мови – *іменник, прикметник, числівник, дієслово, прислівник, частка, сполучник* – та обґрунтував безпідставність виділення прийменників як окремої частини мови; щодо них він уживав термін *прийменникові слова* та розглядав у складі *прислівників узагальненого значення* [9, с.429]. До речі, об'єднання в одній частині мови прислівників і прийменників Ю. О. Карпенко вважав чи не найслабшим місцем у класифікації частин мови, запропонованій І. К. Кучеренком [8, с.80]. Щодо прийменників у поєднанні з повнозначними словами та прислівників, структуру яких становлять прийменниково-відмінкові застигли форми іменників, у науковій літературі набув поширення складений термін *прийменникові еквіваленти слова* [11, с.95-99], а в поєднанні прийменників з іншими класами службових слів і вигуків - термін *еквіваленти слова з невизначеним частиномовним статусом* [10, с.11-16].

Займенники з їхньою узагальнено-вказівною семантикою І. К. Кучеренко теж не виділяє в окрему частину мови, а розглядає у складі іменників, прикметників, числівників і прислівників [9, с.145, 268, 431, 438]. Учений звернув також увагу на одне з угруповань слів, що мають виразну граматичну ознаку прикметника (закінчення *-ий*) і в традиційному мовознавстві належать до різних частин мови – *числівників* (*перший, сьомий*), *займенників* (*такий, усякий, кожний*), *дієприкметників* (*працюючий, писаний*).

Для їхнього позначення він увів термін *ад`єктивні слова* [9, с.438]. *Вижуки* І.К.Кучеренко розглядав у складі *часток* [там само, с.145].

У монографії І. Р. Вихованця «Частини мови в семантико-граматичному аспекті», присвяченій розглядові центрального питання морфології – семантико-граматичній структурі основної граматичної одиниці – *частини мови*, – до наукового обігу введено й інші терміни на позначення цього поняття, а саме: *морфологічне слово* та *морфологічна одиниця-конструкція* [2, с.9].

Започаткувавши в українському мовознавстві функціонально-категорійний підхід до розгляду граматичних явищ, І.Вихованець запропонував і відмінну від традиційної класифікації оригінальну систему поділу слів за частинами мови, згідно з якою частинами мови вважаються лише *іменники* і *дієслова* (їх виділено як *центральні*) та *прикметники* і *прислівники* (*периферійні*). Усі інші традиційно виокремлювані класи слів (*числівники*, *службові слова* і *вигук*) учений кваліфікував як такі, що позбавлені частиномовного статусу. Стосовно поняття *числівник* запроваджено термін *лексична морфема*, а стосовно поняття *службові слова* – *аналітичні синтаксичні морфем* [там само, с.24-26, с.30-32]. Щоправда, в «Теоретичній морфології української мови» І.Вихованець переглянув свій погляд щодо числівника, надавши йому статус окремої частини мови [4, с.151-152]. *Вижуки* вчений взагалі виводить за межі морфології, називаючи їх *нечленованими одиницями* та *словами-реченнями*, що перебувають на периферії синтаксичних одиниць [2, с.34; 4, с.22-25]. Не виділено в окрему частину мови і займенники. Частину з них, співвідносну з іменниками, кваліфіковано як *займенникові іменники*, інші, співвідносні з іншими виділюваними частинами мови – прикметниками і прислівниками, - позначено відповідно термінами: *займенникові прикметники* та *займенникові прислівники*. У «Теоретичній морфології української мови» у зв'язку з наданням числівникові частиномовного статусу займенники, співвідносні з числівниками, позначено терміном *займенникові числівники* [там само, с.208-209]. Зазначені групи займенників об'єднано загальним терміном *займенникові слова*. Доречно згадати і монографію В. Ожогана «Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови», у якій обґрунтовано нечастиномовний статус цього класу слів [14, с.3-10].

Таких же поглядів на систему частин мови дотримується й А. П. Загнітко [7], а також інші вчені-граматисти – представники нового напрямку лінгвістичних досліджень. Виділювані в традиційному мовознавстві службові частини мови в новітніх граматиках позначають терміном *службові слова-морфем* [4, с.12, 239, 328].

Ті зміни, які відбулися в усвідомленні поняття **частини мови**, не могли не позначитися і на їхньому кількісному складі та термінологічному вираженні кожної частини мови.

У нашому дослідженні ми зосетрили увагу лише на термінологічному вираженні загальнограматичного поняття **частини мови** та порушили питання доцільності/недоцільності надання окремим із них частиномовного статусу в граматичній структурі мови, проаналізувавши погляди науковців, прихильників традиційного мовознавства, і прихильників нової функційно-категорійної граматики у сучасному мовознавстві. Що стосується термінів на позначення окремих частин мови, починаючи від їхньої фіксації в найдавніших слов'янських граматах і в граматах наступних періодів, у які відбувалося активне випрацювання й кодифіковане закріплення власне української морфологічної терміносистеми, ці питання потребують додаткового дослідження.

Отже, починаючи з 60-их років, і особливо у 80-ті - 90-ті роки ХХ ст. та на початку ХХІ ст., учені все активніше піддають переглядові традиційну систему частин мови, їх кількісний склад, уточнюють дефініції понять морфології та її одиниць, що закономірно вплинуло на особливості термінотворчого процесу, позначеного прагненням учених відновити національну ідентичність морфологічних термінів, глибше осмислити сутність понять морфології. Вагомий внесок у розбудову термінологічної системи, зробили І.К.Кучеренко, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко та ін. На початок ХХІ ст. в україністиці запропоновано переглянути і термінологічне оформлення деяких частин мови. Зважаючи на логічно обґрунтований п'ятикомпонентний склад частин мови (**іменник, прикметник, числівник, дієслово, прислівник**), І. Вихованець запропонував залишити без змін семантично вагомі терміни **прикметник, числівник і дієслово**, водночас замінити термін **іменник** семантично більш вагомим – **предметник** на тій підставі, що ця частина мови позначає предмети, а **прислівник** заступити терміном **обставинник** за властивою йому синтаксичною функцією обставини у структурі речення [3, с.5]. Нові терміни, як бачимо, теж утворено за тією самою продуктивною в українській мові словотвірною моделлю (з суфіксом **-ник**), за якою утворено більшість частин мови. Чи ввійдуть ці терміни до активного вжитку, чи набудуть ознак нормативності, витіснивши традиційні, покаже час, принаймні аргументованість доцільності заміни деяких традиційних термінів новими не викликає сумнівів і видається перспективною.

Джерела

Ахманова – Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М.:

Изд-во «Советская энциклопедия», 1969. – 606 с. // [В. Т. Бусел]. – К.: Ірпінь, ВТР Перун, 2005. – 1728 с.. Ганич - Ганич Д. С. Словник лінгвістичних термінів / Д. С. Ганич, І. С. Олійник. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.. Грам. 1596 – «Грамматика словенска» Л. Зизанія. – Вільно, 1596 // В кн.: Зизаній Л. Граматика словенська / [Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука]. – К.: Наук. думка, 1980. – 190 с.. Грам. 1619 – «Грамматіки славенскія правилноє сунтагма» М. Смотрицького. – Єв'є, 1619. // В кн.: Смотрицький М. Граматика / [Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука]. – К.: Наук. думка, 1979. – 502 с.. Залозний – Залозний П. Коротка граматика української мови / П. Залозний. – Ч.І. – Полтава, 1906. – 63 с.. ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь // [Гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М.: Наука, 1990. – 684 с.. С. Смаль-Стоцький «Руска граматика» / С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер. – Львів, 1893. – 180 с.. 2-е вид. – Відень, 1913; 3-є вид. – Львів-Відень, 1914, 200 с.. УМЕ – Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. – 2004. – 818 с.

Література

1. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. - Л.: Учпедгиз, 1947. – 784 с..
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / Вихованець І. Р. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с..
3. Вихованець І. Українська граматична термінологія / І. Вихованець // Українська термінологія і сучасність: Тези доп. Всеукраїнської наук. конф. – К., 1996. – С. 11.
4. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська // За ред. І. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с..
5. Горпинич В. О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навч. закладів / В. О. Горпинич. – К.: Академія, 2004. – 335 с..
6. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К.: Вища шк., 1965. – Ч. І – 422 с., 1972. – Вид. 4-е. – 425 с..
7. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк: Дон НУ, 1996. – 437 с..
8. Карпенко Ю. О. Ще раз про критерії виділення частин мови / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 76-80.
9. Кучеренко І. К. Теоретичні питання грамматики української мови: Морфологія / І. К. Кучеренко // Видання друге, уточнене й доповнене. – Вінниця: Поділля-2000. – 2003. – 463 с..
10. Лучик А. А. Еквіваленти слова української мови з невизначеним статусом / А. А. Лучик // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць. – Х.: Вид-во Харк. НУ, – Вип. 17. – с. 11-16.
11. Лучик А. А. Природа і статус еквівалентів слова в мовній системі / А. А. Лучик // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 95-99.
12. Мацько Л. І. Інтер'єктиви в українській мові: Навч. посібник / Л. І. Мацько. – К.: КДПІ, 1981. – 130 с..
13. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XVI-XVII ст. / В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1985. – 222 с..
14. Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови / В. Ожоган. – К., 1997. – 230 с..
15. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1-2. – 536 с.